

ӘОЖ 93

ҚАСЫМ ХАНДЫҒЫНЫҢ ХАНЫ – ҚАЗАҚ СҰЛТАНЫ ОРАЗ-МҰХАММЕД

Сешлганова Н.А., 4 курс, тарих, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Байдалы Р.Ж., Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, PhD докторы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Мақалада Қасым хандығының ханы, қазақ сұлтаны Ораз Мұхаммед жайлы зерттеулер, оның өмірі мен саяси мансабы туралы ақпараттар берілген. Ораз Мұхаммед жайлы зерттелген деректермен оны зерттеуші ғалымдардың пікірлері талданды.

Қазіргі заман біздің алдымызға қоятын және біздің тарихымызға жауап беруге көмектесетін көптеген сұрақтар бар. Өткенді неғұрлым жан-жақты және тереңірек зерттеу барысында салынған тарихи тәжірибенің егжей-тегжейлі сызбалары ашылады. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында: «Тарих археологиялық зерттеудің пәні ретінде емес, қазіргі заманға түсінудің тәсілі ретінде әрқашан «саясат» деп аталатын қыңыр жемісті алып жүреді. Біздің өміріміздің ең өткір сұрақтарына ... саяси шындыққа қатысты сұрақтарға жауап қазіргі уақытта ғана емес, сонымен қатар тарихтың қараңғы және мөлдір суларында жасырылады» [1, 76.].

Бірегей, бейнелі тарихи тұлғалардың тағдыры, өз заманының қаһармандары, олардың Отанының даңқты сынақтары тарихтың ажырамас бөлігі болып табылады. Тарихи өткеннің ең жақсы беттері олардың есімдерімен және қызметімен байланысты. Біз ата-бабалардың күші мен өмірін, олардың сіңірген еңбектерін ұмытпауымыз керек. Біздің ұрпақ тарихи жадыны сақтауға жауап береді.

Қазақстан тарихындағы ең қызықты және ерекше қайраткерлердің бірі – Сұлтан Ораз-Мұхаммед. Атақты Хан Шығайдың немересі – бүкіл қазақ хандарының көсемі, негізгі генеалогиялық саласы Шыңғыс тұқымы ол 16 жаста, түсініксіз түрде Сібір хандығында пайда болды, бірақ қолға түскеннен кейін көп ұзамай ол тұтқынға алынды. Өмірінің соңғы 22 жылы, қазақ сұлтаны орыс патшаларының қызметінде болып, Мәскеуде және Қасым патшалығында тұрды. Оның өмірбаянын бейнелейтін әдебиеттерді белгілі бір дәрежедегі шарттармен бірнеше типологиялық топтарға бөлуге болады. Бірінші топқа орыс зерттеушілерінің қазақ сұлтанына қатысты мәліметтерді қамтитын еңбектері енеді. Оларға, ең алдымен, Г.Ф.Миллердің «Сібір тарихы» атты негізгі еңбегі жатады [2, 115б.].

Біріншіден, бұл бірегей басылымда Солтүстік Қазақстан тарихы туралы мәліметтер, атап айтқанда, Сібір хандығында Ораз-Мұхаммедтің болғандығы туралы, сондай-ақ Ермақтың Сібірге және Ресейге жорығы туралы мәліметтер бар. Біз зерттеп отырған мәселелер тұрғысынан құнды еңбек В.В. Веляминов-Зернов (1830-1894) «Қасым патшалығы мен патшаларын зерттеуі», мұнда 15 ғасырдың көптеген мәселелері айтылды. Зерттеудің екінші томының едәуір бөлігі Ораз-Мұхаммедтің Сібірдегі және Ресей мемлекетіндегі өмірі мен шығармашылығына, қайғылы өлім жағдайына арналған. В.Веляминов-Зерновтың архивтік материалдар негізінде және шығыс және еуропалық түпнұсқа дереккөздеріне кең көлемді сілтемелер негізінде жазылған кітабы осы уақытқа дейін маңызын жоғалтқан жоқ және зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады.

Осы кезеңдегі тарихи оқиғалар революцияға дейінгі орыс және шетел ғалымдарының, жазушыларының очерктерінде көрініс тапты: М.В. Ломоносов, А.Н. Радищева, К.Ф. Рылеева, Л.Н. Толстой, В.Г. Белинский. Тарихшылар В.Н. Татищев, Н.М. Карамзин, И.Г. Фишер,

**ҚҰЗЫРЕТТІЛІК БІЛІМ: МОДЕЛЬДЕР,
ӘДІСТЕР, ТЕХНОЛОГИЯЛАР
КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ:
МОДЕЛИ, МЕТОДЫ, ТЕХНОЛОГИИ**

Н.И. Костомаров, В.О. Ключевский, С.М. Соловьев, К.Валишевский, Д.Флетчер өз еңбектерін осы тақырыпқа арнады [3].

Әдебиеттің екінші тобы – шығыс авторларының шығармалары. Олар: жасырын автордың «Таварих-и гузида-ат-Нусрат-наме», Мулла Шахидің «Фатх-наме», Хафиза Танишидің «Шараф-наме-и шахи», «Шайбани-наме» Камал сияқты шығармалары ұсынады. Дина Муртазидің, Махмуд Бен Әмир Уалидің «Бахр ал-асрар фи манакиб аль-ахьяр», «Тарих-и Қашқар» (автордың аты-жөні белгісіз), Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди». Біз осы оқиғалардың замандасы болған, оған жанама түрде шығыс авторларының әдебиет тізіміне қатысқан Қадыр-Әли Бек Жалайридің [7, 86б.] «Жами ат-Тауарих» кітабын әдейі қоспадық. Қазақ биінің шығармашылығы 16 ғасырда аяқталды. Оның кітабы шығыс авторларының шығармашылығын зерттеуге және ежелгі тарихи дәстүрлер мен жылнамаларды тартуға негіз болды.

Сұлтан Ораз-Мұхаммедтің ерекше тұлғасын көрнекті ғалым және ағартушы Ш.Ш. Уәлихановта зерттеген. Ш.Уәлиханов ол туралы өзінің зерттеулерінен еңбектерінде жариялады: «Профессор И.Н.Березинге хат», Қадыр-Әли Бек Жалайридің «Джами ат-Тауарихтан үзінділер» [8, 98б], Омбыда ХІХ ғасырдың 50-жылдарында жазылған.

Үшінші топ Ресей тарихындағы қиыншылықтарды, Болотников көтерілістері мен Сібірді жаулап алу кезінде зерттеген кеңес тарихшыларының еңбектерінен тұрады. Олардың арасында З.Ю. Бояршинова, С.В. Бахрушин, М.Н. Бузукашвили, П.П. Бушев, Б.О. Долгих, Л.Р. Қызласов, В.Н. Матюшинков, В.Г. Мирзоев, Р.Г. Скрынников сияқты зерттеушілердің еңбектері бар [9]. Тізімделген авторлардың зерттеулерінде Қасым әулетінен шыққан Ораз-Мұхаммед ханның қызметі туралы ақпараттар бар.

Соңғы жылдарға дейін бұл мәселе бойынша қазақ кеңестік тарихнамасында арнайы ғылыми басылымдар болған жоқ. Академик Ә.Х. Марғұланның «Күміс сандықтық құпиясы» мақаласы ерекше мәліметтер бар [10]. Қазақстан тарихының академиялық басылымында Ораз-Мұхаммедтің есімі бір жағдайда ғана айтылады, ол: Хан Тәуекелдің Мәскеуге жіберген елшілігіне байланысты [11, 402б.].

Қазақстанда Сұлтан Ораз-Мұхаммедтің жеке тұлғасы мен тағдырына деген қызығушылықтың артуы байқалады. Тарихшылар Я.Г.Солодкиннің «Ораз-Мұхаммедтің өмірбаяны туралы», Т.И.Сұлтановтың «Қазақ ордасынан шыққан Қасым патшасы», М.Әбдіровтің «Дала жауынгері» мақалалары жарияланған [12].

Осылайша, біздің зерттеу тақырыбымызға қатысты кең көлемді әдебиеттер бар. Бірақ тарихшылардың аталған еңбектерінің маңыздылығын төмендетпестен, біздің зерттеулеріміздің іргелі негізін Ресейдің ежелгі актілерінің мемлекеттік мұрағатында сақталған архивтік материалдар құрағанын ескереміз (қор 122 – қырғыз-қайсақ істері). Осы қордағы кейбір материалдар «16-18 ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары» жинағында жарияланған [13, 76б.]. Мұрағат құжаттары, ғылыми монографиялар сол кезде алыс Мәскеу мемлекетінде өз елін лайықты түрде танытқан қазақ халқының даңқты ұлы – Ораз-Мұхаммедтің тарихи жолын зерттеуге негіз болады.

Тарихи өткенді талдағанда, Ораз-Мұхаммед сияқты бірегей тұлғаның өмірі мен қызметін зерттеу арқылы қазақ-орыс қатынастарын объективті және дәлелді түрде қамту тарихи-тәрбиелік қана емес, сонымен қатар практикалық маңыздылыққа ие. Біздің ойымызша, бұл тақырыпты зерттеу орыс және қазақ халықтары арасындағы достық қатынастардың бастауларын тағы бір анықтауға мүмкіндік беретіндігінде жатыр. Өзін бөтен елде таба білген қазақ жасының қуғын-сүргінге айналмай, көрнекті саяси қайраткерге айналуы көп нәрседен хабар береді. Атап айтқанда, бұл оның Отанында әскери, оқу және білім беруді қоса алғанда жеткілікті өмір алғанының дәлелі.

Қазақ сұлтанының есімі әр түрлі дереккөздерде әр түрлі жазылған: орыс мұрағат құжаттарында – Уразмагамет, қазақ тарихи әдебиетінде Ораз Мұхаммед, жоғарыда аталған

**ҚҰЗЫРЕТТІЛІК БІЛІМ: МОДЕЛЬДЕР,
ӘДІСТЕР, ТЕХНОЛОГИЯЛАР
КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ:
МОДЕЛИ, МЕТОДЫ, ТЕХНОЛОГИИ**

В.В.Веляминов-Зерновтың негізгі еңбегінде және Ораз-Мұхаммедтің кейінгі зерттеулерінде, сондықтан біз оның есімінің осы транскрипциясын таңдадық. Сұлтан Ораз-Мұхаммедтің «ғаламды шайқайтын» Шыңғыс ханға оралатын даңқты ата-бабалары болған. Оның шежірелік ағашын дәл көбейтуге мүмкіндік беретін бірқатар дереккөздер бар. Тағдырдың қалауымен, он алты жасында Ораз-Мұхаммед Сібір хандығында аяқталды. Осы уақытқа дейін, ол өз Отанында ол жақсы білім мен тәрбие алды, кейінгі оқиғалар көрсеткендей, өмірге физикалық және моральдық дайындық, командалық қабілеті жіті дамыды. Онымен бірге болған Қадыр-Әли Жалайридің 1588 жылы губернатор Д.Чулков тұтқындағаны сенімді көздерден белгілі [14, 356.]. Тұтқындаған асыл тұтқындар Мәскеуге жіберілді.

Ораз-Мұхаммед Мәскеуге Ресей мемлекетінің барлық басқару жүйелері бірінші әйелі Анастасия Романовнадан Иван Грозныйдың ұлы Федор патшаның жездесі Борис Годуновтың қолына шоғырланған кезде келді. Сұлтанның Мәскеуге келуінен және оның Қасымның ханы болып тағайындалуынан 12 жыл өтті. Осы жылдары оның не істегені, қызметте қалай жоғарылағаны белгісіз. Ораз-Мұхаммедтің өмірінің Мәскеу кезеңі туралы құжаттардағы алғашқы ескерту 1590 жылдан басталады [15, 114б.].

Мәскеуде болған кезде Ораз-Мұхаммед үкіметтің барлық әскери іс-әрекеттеріне қатысады. Боярлар, бояр балалар мен дворяндар бір-бірінің жетістіктеріне қызғанышпен қарады, дегенмен олар қазақ сұлтанының әскери талантын мойындауға мәжбүр болды. Көп ұзамай Ораз-Мұхаммедке өзінің жауынгерлік тапқырлығы мен қабілетін көрсету мүмкіндігі туды. Борис Годунов, зерттеушілердің пікірінше, әскери көсемнің таланты жоқ, көрші елдермен мәселелерді саяси әдістермен шешуді жөн көреді. Соған қарамастан, XVI ғасырдың 90-жылдарының басында Литвалық соғыста жоғалған Ям, Копорье және әсіресе Нарваны қайтару үшін Швециямен соғыс бастауға мәжбүр болды, ол Балтыққа қол жеткізді. Дереккөздерде сұлтан Ораз-Мұхаммедтің де шведтермен соғысқа белсене қатысқандығы және соғысты күзет полкінің бастығы ретінде бастап, оны сол жақ полктің воеводасы ретінде аяқтағаны, бұл сөзсіз куәлік еткені көрсетілген. Оның өз елінде, әскери іс бойынша жақсы дайындығы. Борис Годунов сұлтан Ораз-Мұхаммедтің шведтермен соғыста көрсеткен әскери ерлігі мен әскери талантын байқап, оны ең көрнекті қолбасшылар сарайына жақындата бастады.

Ораз-Мұхаммед-Сұлтанды туған жерінде, қазақ даласында ұмытпады. Хан Тәуекел 1594 жылдың жазында Мәскеуге Құл-Мұхаммед-бек бастаған елшілік жібереді. Мәскеуде Қазақстан елшілігі негізінен үш негізгі мәселе төңірегінде келіссөздер жүргізді: біріншісі – Бұхара ханы Абдуллаға қарсы күрестегі одақ туралы, екіншісі – Ораз-Мұхаммед-Сұлтанды орыс тұтқынынан босату туралы, үшіншісі – отты қарулар жайында.

Ораз-Мұхаммедтің Мәскеуде кепілге алынды деген нұсқасы шындыққа жақын сияқты. Міне, сондықтан. Федор патшаның Хан Тәуекелге жазған хатында: «Сізге тек біз, Ұлы патша және Ұлы Герцог, сыйлық береміз; Біз сізге ағайынды Уразмагмет Царевичтің сізге баруына рұқсат етіңіз, біздің патшаның бұйрығы сізде болады, ал сіз ол жерге ағайындылардан және Царевичтің балаларынан аманат ретінде жібересіз, сонда біздің патшалық ұлылығымыз біздің патшаның жалақысындағы сіздің бауырларыңыз бен Царевичтің балалары»[16]. Көріп отырғаныңыздай, патша «царевичті аманат ретінде» талап етті, яғни, кепіл ретінде. Бірақ мәселе, біздің ойымызша, басқаша, атап айтқанда, неге Хан Тәуекел алға қойған барлық шарттарды орындағаннан кейін, Федор патша сөзінде тұрып, Ораз-Мұхаммедті босатпады? Патша уәде етілген «отты шайқас қаруын» да бермеді. Бастапқыда Мәскеу мұны да, екіншісін де жасамақ емес. Мысалы, ноғай билеушілерімен қарым-қатынас туралы құжаттарда үкіметтің директивасы бар – біріншіден, оларға атылатын қарудың түспеуін қатаң қадағалау, егер оларда осындай қару болса, кез-келген сылтаумен, тіпті күш қолданып, оны тартып алу. Екіншіден, Ораздың әскери өнерін ғана емес, сонымен бірге Ресейдің бүкіл ішкі және сыртқы саясатын да жақсы білетін Ораз-Мұхаммед сияқты әскери басшыларды өз Отанына

**ҚҰЗЫРЕТТІЛІК БІЛІМ: МОДЕЛЬДЕР,
ӘДІСТЕР, ТЕХНОЛОГИЯЛАР
КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ:
МОДЕЛИ, МЕТОДЫ, ТЕХНОЛОГИИ**

қайтару мүмкін болмады. Басқаша айтқанда, қазіргі тілді қолдана отырып, біз Сұлтан Ораз-Мұхаммедтің «елден кетуіне тыйым салынған адамға» айналды деп айта аламыз.

1600 жылы Қасым патшалығының ханы Мұстафа-Алидың қайтыс болуына байланысты оның мұрагері туралы сұрақ туды. Өтініш берушілер көп болды: мұнда тек Шығыс Дешті-Қыпшақтың бес сұлтаны болды, сонымен қатар ноғай билері мен мырзаларының балалары болды. Алайда, Борис Годунов патша Сұлтан Ораз-Мұхаммедті таңдады, өйткені ол өзінің әскери және саяси қызметінде өзінің алыс жұртына деген жан дүниесінің кеңдігін, даналығын, батылдығы мен мақтанышын орыс жұртшылығына көрсете білді. Борис Годунов Ресей мемлекетіне адал қызметі және империялық тағына берілгендігі, әскери ерлігі мен батылдығы үшін 1600 жылы қазақ сұлтан Ораз-Мұхаммедке «Қасымдық волостар мен кірістері хандығын» берді. 1600 жылдың наурыз айының соңында патша Борис Годунов Мәскеуде «Сот пен синклиттен басталды: Борис Киргиз Царевичін Ураз-Магметке Касимов патшаларына берді» деген қабылдау өткізді [17, 10б.].

Қасым патшалығы – өзіндік тәуелсіз басқару формасы бар, бірақ Ресейге бағынышты түрік-қыпшақ мемлекеті, 15 ғасырдың ортасында құрылды. Қасымның алғашқы билеушісінің атымен орыстар оны «Касимовское ханство» деп атаған [18, 114б.]. Патшалықтың басты қаласы Мещер қаласы Хан-Кермен болып өзгертілді. Патшалық 200 жылдан астам уақыт өмір сүрді (осы уақыт аралығында хан тағына 14 «патша» ауыстырылды [3]) және 1681 жылы жойылды. Үкіметінің шешімі бойынша Қасым патшалары тағайындалды, олардың бірі Симеон Бекболатұлы, тіпті Иван Грозный – «бүкіл Ресейдің патшасы және ұлы князі» деп жарияланды [18, 124б.]. Алдымен орыс патшалары оларға тең егемендік ретінде қарады. Әрине, бұл дала ақсүйектерін Ресейдің қызметіне тартуға және Батыс пен Шығыс алдында Мәскеудің беделін арттыруға бағытталған жіңішке және көреген саясат болды.

Ораз-Мұхаммедті Қасым патшасы етіп сайлау 1600 жылы 12 маусымда Хан-Керманның басты мешітінде өтті. Ежелгі дала дәстүрі бойынша сенімді адамдар Ораз-Мұхаммедті ақ киізге көтерді [18, 136б.], бұл бүкіл орыс түркі-мұсылман қоғамы үшін көрнекті оқиға болды. Ораз-Мұхаммедтің билігі тура 10 жылға созылды. Мүмкіндігінше ол өзінің меншігінің географиялық орналасуының тиімді жақтарын мейлінше тиімді пайдалана отырып, елдің ежелгі басқару жүйесін қайта жаңартып отырды. Ол соғыс өнерін жетілдіруге, Хан-Кермен әскерінің жауынгерлік қабілеті мен қуатын нығайтуға көп көңіл бөлді және өзі де ең көрнекті қолбасшылар деңгейіне көтерілді.

Хан Ораз-Мұхаммедтің қызметі тек Қасым хандығының шекарасымен шектеліп қалмады, ол бүкіл Ресей мемлекетінің қоғамдық, саяси және мемлекеттік өміріне белсенді қатысты. Қиындықтар кезінде ол осы әлеуметтік маңызды процестерге белсенді қатысты. Қасым патшасы, кейбір зерттеушілердің пікірінше, Иван Болотниковтың көтерілісіне қатысты, бояр патша Василий Шуйскийдің үкіметіне белсенді оппозицияда болды, сондықтан көптеген қызмет етіп жүрген дворяндар сияқты ол да жалған Дмитрий II-ге қосылды.

Ораз-Мұхаммедтің өмірі қайғылы аяқталды. Жалған Дмитрий II, Қасым ханы оны өлтірмек болды деген болжаммен айыптап, алға озып кетуге бел буды және оны аң аулауға шақырып, оны және қасында болған екі адамды өлтірді. Сол кезде Ораз-Мұхаммедтің жақын досы Петр Урусов оның өлімінің мән-жайын біліп, досынан қалай болса да кек алмақ болды. Көп ұзамай жақсы мүмкіндік туып 1610 жылы 11 желтоқсанда Калуга маңында аң аулау кезінде Петр Урусов пен оның адамдары жалған Дмитрий II-ді өлтірді. Ресейді соңғы алдамшыдан құтқарған ноғай князі Мәскеу мемлекетінен кетті. Көп ұзамай ол Қырым хандығына көшті. Ол өзінің шын атымен Шығыс Еуропада болған көптеген тарихи оқиғаларға қатысты. Ораз-Мұхаммедтің өлімі болған Жалған Дмитрий II-нің өлімі және одан кейінгі оқиғалар Ресей тарихындағы бетбұрыс кезең болды. Қиындықтар шетелдік басқыншылардың шығары-

**ҚҰЗЫРЕТТІЛІК БІЛІМ: МОДЕЛЬДЕР,
ӘДІСТЕР, ТЕХНОЛОГИЯЛАР
КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ:
МОДЕЛИ, МЕТОДЫ, ТЕХНОЛОГИИ**

луымен және Романовтар әулетінің Ресей мемлекетінде билікке келуімен аяқталған өзінің соңғы ұлттық-азаттық кезеңіне өтті.

Мемлекет тағдырындағы бетбұрыс кезендеріндегі басшылардың рөлі қаншалықты зор екенін тарих айқын көрсетеді. Олардың есімдері халықтың құрмет жадында ұлы хандардың есімдерінен кем түспейтіні кездейсоқ емес. Ұлы адамдардың өмірі тарих үшін үлкен қызығушылық пен құндылыққа ие. Мұның бәрі біздің тарихи жадымыздың, халық мәдениетінің ажырамас бөлігі, егер біз оны түзетсек ешқашан жойылмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Н.В. Назарбаев «потоке истории» / А., 1999
2. Г.Ф. Миллер «История Сибири» /М.; Л., 1937
3. В.В. Вельяминов-Зернов «Исследование о Касимовских царях и царевичах», 1863-1864
4. М.В. Ломоносов «Древняя Российская истори», 1766
5. А.Н. Радищев «Сокращенное повествование о приобретении Сибири» / М., 1987
6. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII вв. (МИКХ). – Алма-Ата, 1969
7. М.Х. Дулати «Тарих-и Рашиди» / А., 1993
8. Қ.Жалайыр «Шежірелержинағы» / А., 1997
9. Ч.Ч. Валиханов «Собрание сочинения» / А., 1985
10. С.В. Бахрушин «Вопросы русской колонизации Сибири в XVI-XVII вв» / М., 1995
11. З.Я. Бояршинова «Население Западной Сибири до начала русской колонизации» / Томск, 1960
12. Ә.Марғұлан «Күміс сандықтың құпиясы», 1981
13. История Казахстана, 1997
14. Я.Г. Солодкин «К биографии Ораз-Мухаммеда», 1994
15. Сборник «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках», 1961
16. Г.Ф. Миллер «История Сибири» / М.; Л., 1937
17. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. 1890
18. Российский государственный архив древних актов. 1595
19. Н.М. Карамзин «Полное собрание сочинений»
20. М.Абдиров «Хан Кучум: известный и неизвестный» / А., 1996

УДК: 94 (574)

ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Пленчев Д.Д., 1 курс, история, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова

Бекмагамбетова М.Ж., профессор кафедры истории Казахстана, к.и.н., доцент, педагогический институт

В статье представлен историографический аспект истории повседневности, период от возникновения нового течения науке в Европе к появлению ее в России. Главное внимание обращается на исследования школы «Анналов», новые взгляды германо-итальянской школы, исследования российских, советских и казахстанских ученых микроистории.